

УДК 02.29:24

## КОНЦЕПЦІЯ СВОБОДИ В АНТРОПОМІСТИЧНОМУ ДИСКУРСІ БУДДИЗМУ

**ЛЕОНІД МОЗГОВИЙ,***кандидат філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук Слов'янського державного педагогічного університету*

У статті розглянуто концепцію свободи людини, репрезентовану в релігійно-філософському дискурсі буддизму. Визначено структурно-семантичну специфіку буддистської антропологічної моделі суб'єкта духовного становлення. Виявлено зміст антропомістичної парадигми філософії буддизму.

**Ключові слова:** свобода, антропомістичний дискурс, парадигма, буддизм, медитація, ірраціоналізм.

**Постановка проблеми і стан її вивчення.** Реальність сучасного світу постає в модусі перманентної кризи. У власному цивілізаційному поступі людство за останні півстоліття сягнуло нового виміру власного впливу на оточуючий світ. З рівня "антропологічної кризи" ХХ ст. світоглядний фокус зміщується в площину "екологічної кризи" ймовірної глобальної катастрофи. Світоглядний клімат сучасної епохи визначається станом футурологічного шоку. І коли майбутнє вже не здатне надати людству певного оптимістичного позитивного ідеалу, світоглядні пошуки мають зосередитися на минулому.

У такому контексті набувають актуальності історико-філософські дослідження альтернативних щодо західноєвропейських світоглядних парадигм, зокрема буддизму, у межах якого утворилися різноманітні вчення та практики набуття антропомістичного досвіду звільнення особистості за рахунок не зовнішніх, а суто внутрішніх факторів.

Аналіз антропомістичних елементів буддистської концепції свободи долучається до традиції філософії буддизму, репрезентованої в працях В. Васильєва, О. Розенберга, Ф. Щербатського, В. Ляха, О. Стрелкової, Є. Торчинова.

Логіка становлення вказаної традиції означена тенденцією до актуалізації та виявлення ірраціональних, містичних вимірів релігійно-філософського масиву буддизму. Особлива увага приділяється особливостям онтологічних та гносеологічних аспектів буддистського вчення. У цьому контексті актуальним постає дослідження буддистського містицизму в його антропологічному вимірі.

**Мета роботи** - виявити специфіку антропомістичного виміру буддистської концепції звільнення людини.

**Виклад основного матеріалу.** Фундаментальним засновком містицизму є можливість синтезу індивідуального буття людини з буттям Абсолюту. У системі містичних практик буддизму цей синтез визначений у формі досягнення стану нірвани, виходу з колообігу народження і смерті, просвітлення, виявлення в собі природи самого Будди. В ісихазмі цей момент концептуалізовано як "обоження", уподібнення Бо-

гові: досягнення енергійної єдності з об'єктом синергетичного акту. В ісламському містицизмі метою є повне злиття з Богом.

Містичний зміст буддизму неможливо зрозуміти, якщо не зважати на природу базових ідей, основ учення буддизму. Світоглядний базис буддизму формують Чотири Благородні Істини: учення про причинно-залежне походження і карму, доктрини анатмавади ("недуші") і кшанікавади (учення про миттєвості), а також доктрина буддистської космології. Що стосується досягнення мети буддистських духовних практик - просвітлення - то їхня методика варіюється в різних філософських напрямках буддизму і постає критерієм поділу буддизму на різні течії [2, с. 31].

Центральною проблемою ірраціонально-містичного буддистського вчення є людина та її звільнення. Власне, усі, здавалося б, найбільш абстрактні проблеми, що обговорювалися протягом століть буддистськими філософами, тільки здаються такими. Буддизм - учення цілком прагматичне, і знання просто заради знання його цікавить дуже мало. Відомий російський буддолог Є. Торчинов відзначає, що буддистський мислитель - не давньогрецький філософ, який на дозвіллі віддавався пошукам істини заради самої істини, а чернець, який прагне звільнення сам і хоче привести до нього також й інших людей. Саме звільнення - спонукальний мотив буддистського філософствування. Що таке людина, як улаштована її свідомість, які механізми її функціонування і як її треба перетворити, щоб із сансаричної істоти, яка страждає, людина перетворилася на вільну особу, із профана - на святого, із затьмареної істоти - на істоту просвітлену [2, с. 61]. Звідси й інтерес буддизму до антропології та проблем свідомості. Проблематика ж, яка безпосередньо не веде до звільнення в буддизмі залишається поза увагою. Будда вчив про можливість таких переживань і такої свідомості, які не породжуються діяльністю почуттів і досягаються тільки в стані нірвани. Те вище значення, яке Будда надавав позачуттєвій свідомості, підтверджує припущення його послідовників про те, що він розглядав позаемпіричне знання як вищу реальність. Той факт, що Будда мав звичай говорити про

№ 4 (111) травень-червень 2011 р.

своє глибоке розуміння речей, що знаходяться "далеко за межами", яке "осягається тільки мудрими" і "не охоплюється простою логікою", могло означати, що його позаемпіричний досвід не може бути ні обґрунтований логічними аргументами, ні виражений емпіричними ідеями і мовою [3, с. 42]. Відмова самого Будди відповідати на низку метафізичних питань постала ґрунтом для становлення містицизму та трансцендентальної філософії в межах буддизму. В основі буддистської ірраціонально-містичної філософії закладено усвідомлення страждання як сутнісної ознаки природи людського існування, оманливої видимості зовнішнього світу й обмеженості еґоїстичного "я". Актуалізованим постає прагнення людини до спасіння. Для всіх буддистів порятунок ототожнюється з вищим знанням, набуття якого здійснюється в процесі медитативної практики, спрямованої до набуття містичного досвіду. За відсутності рятівного знання людина неминуче віддається на свавілля мінливості, яка в індійській уяві тягнеться до нескінченності. Не логіка, не побожність і не аскетизм, а тільки вище, таємне містичне прозріння здатне звільнити людину.

Містичну практику можна розглядати як спробу людини піднятися до надсвідомого і надчуттєвого стану. Якщо виходити із цієї передумови, виникає необхідність установлення зв'язку з Абсолютом і набуття містичного досвіду. Момент єднання з Абсолютом визначається трьома необхідними умовами: піднесенням особистості над світлом чуттєвого сприйняття, подоланням меж фізичного існування й досягненням рівня Абсолюту. Залежно від обставин прояв цих трьох елементів може бути різним, але кожен із них є конститутивним. Будда і його послідовники розглядали містичне як факт досягнення виміру трансцендентного.

Містичний елемент - невід'ємна частина буддистського вчення. Багатоплановість релігійних проявів цього містичного елемента нерідко дивувала як учених, так і обивателів. Навряд чи знайдеться хоча б один мотив або аспект, які не порушувалися тими чи іншими школами протягом багатовікової історії буддизму. При цьому вкрай складно знайти сполучну ланку, спільну для всіх суперечливих форм релігійних практик. І все ж, незважаючи на відсутність спільного знаменника, буддизм є цілісним ученням. Своєрідність цієї філософії ніде не проявляється так виразно, як у її містичному аспекті. Різноманітні форми навчання - суворий моральний кодекс перших чернечих спільнот, сміливі метафізичні побудови "великої колісниці", молитовне поклоніння віруючих в Амід, магичні ритуали Шінгон і Тендай - тією чи іншою мірою практикуються всіма послідовниками Будди Шакамуні, Просвітленого.

Усе розмаїття буддистських методів розташовується між двома полюсами: практикою традиційної Хінаяни, з одного боку, та практикою секти дзен махаянистського буддизму, з іншого.

Будучи фундаментальним поняттям буддистської філософії, просвітлення означає метаподію, яка зумовлює смислову єдність філософії та історії буддизму. Ця подія обґрунтовує початок буддистського філософування, є його іманентною домінантою. На наш погляд, герменевтичним тестом при аналізі будь-якого буддистського вчення є, перш за все, концепція просвітлення.

Просвітлення є актом метафізичної інтуїції й повинно вивчатися та аналізуватися з метою входження його елементів у єдиний інтегральний філософський

досвід. Сприяння справі реабілітації філософського досвіду й розробці його теорії - у цьому, на наш погляд, особлива цінність концепції просвітлення для історії світової філософії. Філософська база дзен-буддизму не володіє якими-небудь унікальними або винятковими умовами, не включеними в повний буддизм Махаяни. Різниця полягає в нетрадиційному стилі й незвичайних формах вираження, прийнятих у дзен-буддизмі. На відміну від Хінаяни та Махаяни, де просвітлення постає далекою метою, досяжною лише після багатьох утілень, які вимагають значних зусиль від людини, у дзен просвітлення постає як миттєвий процес інтуїтивного прозріння дійсності - саторі. Цей містичний акт "спалаху інтуїції" дзен-буддизм концептуалізує в термінах психології. У цілому буддистський містицизм має практичний, антропологічно спрямований характер, відрізняється більш радикальною спрямованістю, оскільки без містичного досвіду неможливо пережити глибоку суть розуму - нематеріальну Порожнечу.

Незважаючи на те, що споглядання (медитація) є лише засобом, їй надається першочергове значення. Дослідження практики медитації в буддизмі Хінаяни дозволяють судити про ступінь проникнення містичних елементів у саме вчення. По суті, уже існує думка, згідно з якою, "буддизм буквально просякнутий йогою". Будь-якому елементу ранньобуддистської медитації можна знайти аналоги в давньоіндійській традиції йоги. Медитація (санскр. дх'яна) - внутрішня зосередженість свідомості на певній ідеї, яка зазвичай підтримується спогляданням відповідного об'єкта і призводить до заспокоєння, внутрішньої гармонії та передбачуваного прориву на новий рівень розуміння сутності буття. Прорив на рівень абсолютного розуміння іменується в індійській практиці самадхі, у японській - саторі і по суті близький, наблизений до нірвани. Згідно з ученням тхеравади, за допомогою медитації можна набути здатності сприймати психологічні стани будь-яких істот, дій, явищ, психичні та моральні чинники, описані в Канонічних текстах, які є по суті компедіумом учинків людей і їхніх мотивацій. Бачення може бути істинним або хибним. Якщо побачене медитаторами відповідає змісту Канонічних текстів, то бачення істинне, якщо ні - то помилкове, породжене невіглаством, помилками самого медитатора. Тому автори абхидхармічних трактатів, котрі створюються в процесі медитації, обов'язково строго логічно пов'язують побачені картини й образи з висловлюваннями Будди або його учнів. Основна мета медитації - освоїти побачене чи уявне настільки, щоб стати цілителем, тобто людиною, здатною безпомилково встановити діагноз будь-якої хвороби, її причини та способи лікування. У цьому ж суть просвітлення, що досягається за допомогою медитації. Медитація є засобом досягнення: 1) практичної мети (хіляр), 2) вичерпного пізнання (праджня), 3) кінцевої мети - просвітлення (бодхі) і нірвани. Уважається, що в процесі медитації розвиваються п'ять чеснот: віра в істинність вчення Будди (саддха), енергія, викликана рішучістю слідувати вченню Будди (Вірія); прагнення бути істинним у всьому (саті); бажання віддаватися спогляданню й роздумам (самадхі і віпаяна); мудрість (праджня) [1, с. 70].

Якщо виходити з того, що історично буддизм Хінаяни розвивався на основі психологічних технік, то в способах медитації можна визначити характер різних станів свідомості. Значною мірою буддизм Хінаяни

зберіг свою актуальність завдяки містикам, які шукали шляхи до Абсолюту, хоча й заперечували його умоглядно. За своєю природою містицизм тісно пов'язаний із дотриманням етичних норм та з метафізичними побудовами пізнання. Адепти Хінаяни свято вірили в значущість моральних заповідей. Спочатку буддизм відстоював настільки ж суворий контроль над чуттєвою сферою, що і Серединний Шлях, послідовники якого шукали рівноваги між задоволенням й аскетичною практикою [6, с. 25]. Таким чином було закладено основу для духовного зростання людини. Дотримання норм моралі сприяє зосередженню, оскільки допомагає знаходити рятівні знання. Крім відомих "П'яти Заповітів", моральний кодекс буддиста Хінаяни містить обітницю безшлюбності, приборкання почуттів, неспання духу і самоконтроль як неодмінні умови для зосередження. В одному із палійських канонів запропоновано спосіб медитації, названий спогляданням тексту "Чотирьох невимірних". Виконуючи вправи, чернець значно просувається в чотирьох напрямках, що ведуть до добросердя, здатності до співчуття і незворушності. Зосередження є суто духовною діяльністю, а поза йоги являє собою лише допоміжний фактор. І все ж у буддизмі вищі рівні медитації та екстатичні стани невіддільні від тілесних вправ йоги. В Упанішадах і сутрах Хінаяни розповідається про аскетів та учнів Будди, які практикували медитацію в тіні дерев, насолоджуючись прохолодою, досягаючи єднання з Брахманом, осягаючи марноту й убогість усього мирського й передчуваючи благодать нірвани. Не менш важливим компонентом практик йоги є дихальні вправи. У той час як у багатьох вправах йоги потрібним є свідоме притуплення самого процесу дихання як основної життєвої функції, "чудовий і радісний" контроль над диханням, який величається в хінаянських сутрах від імені самого Будди, підкреслює його свідоме заохочення. Буддисти не сприймають примусовий характер йогічних дихальних вправ. Крім того, на четвертому рівні дх'яна дихання стає ледь відчутним. Чотири рівні дх'яна і чотири царства нескінченності, які в палійському каноні нерідко асоціюються з дев'ятим етапом руйнації свідомості та чуттєвого сприйняття, складають основу містичних практик у буддизмі Хінаяни. Після подолання п'яти перешкод (ніварани) - бажань, ненависті, ліни, страху і сумнівів - починається підйом чотирма сходінками дх'яна. На першому етапі, який передбачає внутрішнє заспокоєння й відмову від бажань, хоча зовнішні об'єкти й продовжують сприйматися, адепта охоплює блаженне почуття. На другому етапі здійснюється звільнення від образів зовнішнього світу і радість пронизує тіло того, хто медитує. На третьому етапі відчуття радості поступається місцем незворушності, а духовна зосередженість досягає своєї кульмінації. Четверта, найвища сходінка дх'яна представляє стан повної відчуженості, коли зникають мирські радості й печалі, а разом із ними і сам зовнішній світ. Споглядаючи нескінченність, чернець послідовно проходить царства нескінченності простору, нескінченності свідомості, небуття і світу, що лежить за межею свідомого й несвідомого. Подальше руйнування "свідомості і чуттєвого сприйняття" відповідає екстатичному стану, але не кінцевому звільненню в нірвані. Існує безліч медитативних практик, але техніці чотирьох у дх'яні віддається явна перевага. Згідно з канонам, Будда увійшов у нірвану на четвертому етапі дх'яна.

Цей ступінь зосередження створює передумови для набуття вищих духовних сил, які відіграють важливу роль як у йозі, так і в буддизмі Хінаяни. До числа таких магічних здібностей відноситься левітація, телепортація, уміння проникати крізь матеріальні об'єкти, залишатися невидимим, доторкатися до місяця і сонця, ясновидіння тощо. Стани дх'яна породжують ще одну чудову властивість - так зване потрійне знання, що має на увазі здатність згадувати свої попередні втілення, передбачати долю всіх живих істот у нескінченному циклі перероджень, осягати сутність страждання і способів його подолання. Цілком доречно говорити про те, що найвище знання, тобто відправний пункт буддистської доктрини, було здобуто на вищих рівнях містичного осягнення [5, с. 46]. Таким чином, були створені передумови для стану священного.

У зв'язку із цим слід згадати про два напрями в практиці споглядання, задіяні дзен-буддизмом, хоча решта технік Хінаяни остаточно втрачені. Об'єкти споглядання, докладно розглянуті в "Махасатт'іпаттхана-сутрі", співвідносяться скоріше з психотехнікою, ніж із духовним міркуванням. І все ж вони наводять ченця на думки про минулий характер земного життя, несубстанціональність буття і загальність страждання, які є запорукою успіху буддистської медитації.

У буддизмі Хінаяни питання Абсолюту виникає у зв'язку з доктриною нірвани, яка має вирішальне значення для всієї системи, так само як і для можливої наявності в ній містичних елементів, оскільки нірвана є кінцевою метою містичного шляху. Етимологічно слово "нірвана" має негативне значення. Воно походить від дієслова "ви" ("дути, як вітер") з негативною приставкою "нір", що означає "відсутність всякого руху" - коли вітер стихає, вогонь гасне, світло і зірки тьмяніють, а святий вмирає. "О, друже, нірвана - це згасання бажання, ненависті й ілюзій". "Тіло зламане, свідомість зупинилася, чуттєве сприйняття зникло, сили уяви вичерпалися, здатність до розуміння вичерпана також" [4, с. 23]. Відповідно до відомого порівняння Будди святий зникає в нірвані подібно до полум'я, яке згасає й зникає в лампі після того, як у ній закінчується олія. Подібні слова та образи асоціюються з остаточною знищенням. У той же час буддисти завжди вважали нірвану своєю остаточною метою, до якої вони прагнули як до найвищого щастя. У стародавньому збірнику гімнів, складеному ченцями, стан остаточної звільнення підноситься на всі лади. Нірвана розглядається як вчинене звільнення, вища благодать, обитель світу й острів порятунку. Чи можливо, щоб за подібними визначеннями ховалися порожнеча і небуття? Чому ж ранні буддисти замовчували позитивний початок? У канонічних буддистських текстах також приділяється увага цій суперечності. Згідно із цими джерелами, Будду нерідко запитували про те, чи буде довершений існувати після смерті чи ні. Сіддхартха ухилився від відповіді, адже питання не являло практичного інтересу і носило суто спекулятивний характер по відношенню до головної мети - досягнення порятунку. Тому його й обвинувачували в агностицизмі. Однак не виключено, що Будда утримувався висловлюватися з приводу неземного життя через те, що людські слова не здатні дати адекватне вираження того, що простирається по той бік фізичної реальності. "Інший берег", царство безсмертя лежать поза сферою логічного осмислення й доступні лише містичному розумінню.

Аналогічним є його ставлення до відповідей щодо нирвани. Про просвітління в буддизмі не можна говорити як про злиття душі з Богом, тому що в буддизмі немає понять Бога і душі як певних незмінних сутностей. У просвітлінні досягається нирвана. Єдине, на що можна вказати, коли ми говоримо про нирвану, що цей стан абсолютно трансцендентний нашому сансаричному досвіду. І будь-яка ментальна конструкція віддаляє нас від нього. Крім того, буддизму властива така характерна риса: трансцендентний факт просвітлення збігається з так званим повним розкриттям "внутрішнього" розуму, сутність якого - порожнеча, яка відкривається в досвіді інсайту.

Просвітлення є досягненням стану Будди й у той же час "природою Будди", воно є іманентно присутнім у кожній живій істоті, тобто в акті просвітлення відбувається виявлення вузлового зв'язку трансцендентного та іманентного. Що ж таке нирвана? Сам Будда ніколи не давав прямої відповіді на це питання й намагався мовчати, коли це питання все-таки ставили. Тут Будда виявляється прямим попередником знаменитого філософа ХХ століття Л. Вітгенштейна, який проголосив, що про що не можна говорити, про те слід мовчати. Ще в ранніх Упанішадах - брахманських текстах філософського характеру - говорилося, що про Абсолют (Брахман) можна говорити тільки в негативних термінах: "не ти, не ти" ("не те, не те"), оскільки Абсолют трансцендентний нашому досвіду, незбагнений для думки і невимовний у словах і поняттях.

Нирвана, про яку вчить Будда, - не Бог і не безособивий Абсолют, а його мовчання - не апофатична теологія. Нирвана - не субстанція (субстанцій буддизм узагалі не визнає), а стан свободи й особливої позаособистісної, тобто понадособистісної, повноти буття. Але цей стан також абсолютно трансцендентний усьому нашому сансаричному досвіду, у якому немає нічого, схожого на нирвану. Тому навіть психологічно правильніше нічого не говорити про нирвану, ніж порівнювати її із чимось нам відомим, бо інакше ми негайно сконструюємо "нашу" нирвану, створимо якийсь ментальний образ нирвани, цілком неадекватне уявлення про неї, прив'яжемося до цього поданням, зробивши, таким чином, і нирвану об'єктом прихильності й джерелом страждання. Стан нирвани подвійний - він має як позитивну, так і негативну сторону. Нирвана - це гарантія від нового народження, умови якого знищені. Позитивно нирвана означає, що той, хто добився її стану після

свого просвітління, відчуває завершений спокій стільки часу, скільки він живе на цьому світі. Цей спокій, звичайно, не схожий на будь-яке задоволення, породжене реалізацією бажань. Спокій нирвани виходить за межі земних радощів і страждань. Нирвана - це стан безтурботності, незворушності й неупередженої врівноваженості. Кращим розумінням цього стану в межах нашого недосконалого досвіду буде уявлення про нирвану як про звільнення від будь-чого, що заподіює біль переживання. Крім того, перевагами нирвани можна частково користатися ще до її повного досягнення - шляхом часткового виконання її умов. Згодом буддисти розроблять багато різних концепцій нирвани, але визнання її позазнакової, несеміотичної природи залишиться в буддизмі назавжди.

#### Висновки

У результаті виконано дослідження встановлено, що зміст буддистської концепції звільнення людини є не абстрактно-метафізичним, а суто антропомістичним - реалізованим у суб'єктивній прагматичній духовній практиці. Багатовікова традиція буддизму містить відмінні за структурно-семантичною специфікою вчення, у яких елемент містицизму прямо корелює зі структурою езотеризму. Літургійна надсуб'єктивна містика Махаяни протиставлена езотеричним містичним аскезам буддистів Хінаяни. І тільки в ученні дзен (чань) містицизм постає елементом філософської практики звільнення людини.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Буддизм : словарь / [под ред. Жуковской Н. Л., Игнатовича А. Н., Корнева В. И.] - М., 1992.
2. Торчинов Е. А. Введение в буддологию / Е. А. Торчинов [Электронный ресурс]. - Режим доступа : <http://anthropology.rivtexts/torchin/buddhism.html>, 2000.
3. Lillie A. Buddha and Buddhism / A. Lillie. - Delhi : Asian Educational Services, 2000. - 223 p.
4. Singh Renuka. Many Ways to Nirvana: Discourses on Right Living: His Holiness the Dalai Lama / Singh Renuka. - Delhi : Penguin, 2004. - 181 p.
5. Strauss S. T. The Buddha and His Doctrine / S. T. Strauss. - Kolkata : R. N. Bhattacharya, 2003. - 117 p.
6. Sumedho V. A. The Four Noble Truths / V. A. Sumedho [Электронный ресурс]. - Режим доступа : [www.kusala.org/pdf/4noble](http://www.kusala.org/pdf/4noble). - P. 22-34.

L. Mozhovyy

### THE CONCEPTION OF FREEDOM IN BHUDDIST ANTROPOMYSTICAL DISCOURSE

The article represents the analysis of the Bhuddist conception of human freedom. It provides structural and semantic specifics of the model, forming the anthropological subject of spiritual development. The content of anthromystical paradigm of Bhuddist philosophy is revealed.

**Key words:** freedom, anthromystical discourse, paradigm, Bhuddism, meditation, irrationalism.

© Л. Мозговий

Надійшла до редакції 13.05.2011

№ 4 (111) травень-червень 2011 р.